

Розділ 4. Кримінальна відповідальність та її підстави

1. Поняття кримінальної відповідальності.
2. Поняття кримінально-правових відносин.
3. Форми реалізації кримінальної відповідальності.
4. Підстави кримінальної відповідальності. Питання для самоконтролю

1. Поняття кримінальної відповідальності

У Кримінальному кодексі України (далі — КК України) використовується поняття “Кримінальна відповідальність”, наприклад, ст. 2 КК України “Підстава кримінальної відповідальності”, Розділ II “Закон про кримінальну відповідальність”, Розділ IX “Звільнення від кримінальної відповідальності”. Проте у тексті Кримінального кодексу не закріплено визначення кримінальної відповідальності і тлумаченням даного поняття розробляється вченими у галузі кримінального права, але і серед них немає одностайного трактування цього поняття.

Найбільш типовими є наступні погляди науковців щодо змісту поняття кримінальної відповідальності:

1. обов'язок особи не вчиняти кримінальні правопорушення;
2. обов'язок особи відповідати згідно із законом за вчинене кримінальне правопорушення;
3. реальний процес такої відповідальності.

Існують і інші поняття, в яких поєднуються наведені точки зору. Кримінальна відповідальність є різновидом юридичної відповідальності. У кримінально-правовому значенні означає обов'язок особи бути відповідальною за свою поведінку, яка зумовлена вимогами Кримінального кодексу України.

Кримінальна відповідальність відповідає ознакам юридичної відповідальності, але поряд із цим, характеризується видовими, визначальними ознаками. Порушення вимог Закону про кримінальну відповідальність передбачає для особи обов'язок піддатися дії кримінально-правових заходів та перетерпіти покарання передбачене у Законі про кримінальну відповідальність за вчинене кримінальне правопорушення, тобто зазнати осуду з боку держави та суспільства, а також перетерпіти обмеження пов'язані із застосування покарання за вчинене діяння.

У теорії кримінального права — це негативна (ретроспективна відповідальність за минулу негативну поведінку) кримінальна відповідальність. Негативна кримінальна відповідальність характеризується низкою ознак:

1. Кримінальна відповідальність - це вид державного примусу, що знаходить своє вираження насамперед в осуді злочинця і його діяння обвинувальним вироком суду, а також у покладанні на винного додаткових позбавлень і обмежень;

2. Наявність кримінально-правової норми, яка передбачає покарання за кримінальне правопорушення;

3. Вчинення особою діяння, яке передбачене Кримінальним кодексом України та містить склад кримінального правопорушення;

4. Обов'язок особи зазнати покарання за вчинене кримінальне правопорушення;

5. Обов'язок особи перетерпіти обмеження пов'язані із застосуванням покарання за вчинене кримінальне правопорушення. Такий обов'язок завжди є вимушеним, а не добровільним.

6. Кримінальна відповідальність становить собою реальну взаємодію спеціальних органів держави і особи, визнаної винною у вчиненні кримінального правопорушення, внаслідок чого ця особа зазнає певних обмежень.

Із урахуванням наведеного кримінальна відповідальність — це передбачені Кримінальним кодексом України обмеження прав і свобод особи, яка вчинила кримінальне правопорушення, що індивідуалізуються в обвинувальному вирокі суду і здійснюється спеціальними органами виконавчої влади держави.

2. Поняття кримінально-правових відносин

Кримінальна відповідальність відображує факт реальної взаємодії особи, яка вчинила кримінальне правопорушення, і спеціальних органів держави. Така взаємодія врегульована нормами кримінального права і тому протікає в межах певних правовідносин, що називаються кримінально-правовими. Неодмінною умовою виникнення, зміни чи припинення кримінально-правових правовідносин є юридичні факти.

Юридичний факт – це передбачені нормами кримінального права конкретні життєві обставини (події, дії, стани), що є підставою для настання певних юридичних наслідків. Здебільшого це виникнення, зміна або припинення кримінально-правових відносин.

Поняття юридичного факту включає два основні моменти:

- 1) наявність явищ дійсності – подій, дій або станів (матеріальний момент);
- 2) їх передбаченість у нормах кримінального права як підстав правових наслідків (юридичний момент).

З моменту, коли особа вчинила кримінальне правопорушення, між нею і державою виникають певні юридичні відносини, внаслідок яких у такої особи і держави виникають взаємні права і обов'язки.

Особа, яка вчинила кримінальне правопорушення, зобов'язана зазнати осуду за вчинене діяння, а також позбавлень і обмежень, передбачених КК. Разом з тим вона має право, щоб до неї була застосована саме та стаття КК, яка передбачає відповідальність за вчинене кримінальне правопорушення;

покарання було призначене лише в межах санкції цієї статті; враховані відповідні положення Загальної та Особливої частин КК та ін.

У свою чергу держава має право осудити особу, яка вчинила кримінальне правопорушення, застосувати до неї кримінальне покарання, передбачене у кримінально-правовій нормі, а також обмежити її правовий статус у межах строків давності притягнення до кримінальної відповідальності і строків погашення або зняття судимості. Проте при цьому вона зобов'язана забезпечити правильну кваліфікацію вчиненого діяння, призначення покарання відповідно до вимог КК з урахуванням тяжкості вчиненого кримінального правопорушення, особи винного, а також обставин, що пом'якшують і обтяжують покарання, тощо.

Взаємні права і обов'язки сторін в аналізованих правовідносинах становлять їх юридичний зміст. Вони об'єктивно виникають з моменту вчинення кримінального правопорушення незалежно від того, виявлене діяння органами держави чи ні (доказом цього є хоча б те, що строки давності відповідно до ст. 49 КК починають обчислюватися саме з дня вчинення кримінального правопорушення).

Суб'єктами таких відносин, з одного боку, є особа, яка вчинила кримінальне правопорушення, а з іншого - держава в особі насамперед органів дізнання, слідства і прокуратури, судові органи. Ці правовідносини є динамічними, вони весь час розвиваються, уточнюються і змінюються внаслідок дій суб'єктів щодо реалізації їх взаємних прав і обов'язків (наприклад, винний може з'явитися з повинною, активно сприяти розкриттю кримінального правопорушення, відшкодувати заподіяну шкоду і тощо, що у свою чергу породжує у відповідних органів і службових осіб обов'язок урахувати ці обставини при визначенні міри відповідальності).

На певному етапі розвитку правовідносин органом, що представляє державу, виступає суд. Саме обвинувальний вирок суду остаточно засвідчує існування кримінальних правовідносин, що виникли в момент вчинення кримінального правопорушення. Вирок є формою вираження державного осуду особи, яка вчинила кримінальне правопорушення і вчиненого ним діяння і конкретизує вид і міру тих обмежень, яких має зазнати засуджений.

Отже, з моменту набрання обвинувальним вирокком законної сили правовідносини досягають своєї повної визначеності. Об'єктом таких правовідносин є ті особисті, майнові або інші блага особи, зменшення яких передбачається в санкції статті Особливої частини КК, за якою особа визнається винною у вчиненні кримінального правопорушення, і які визначені обвинувальним вирокком суду.

В подальшому, при відбуванні засудженим покарання, суб'єктами, що представляють державу в кримінально-правових відносинах, виступають органи, які відають виконанням призначеного судом покарання. Паралельно з

кримінально-правовими тут виникають і розвиваються кримінально-виконавчі правовідносини. Кримінальні правовідносини, за загальним правилом, існують протягом усього часу відбування засудженим покарання та ще якийсь час після його відбуття - до моменту погашення або зняття судимості (ст. 89 КК).

Проте кримінально-правові відносини можуть бути припинені і на більш ранньому етапі. Підстави такого припинення можуть бути різними, наприклад, смерть особи, перебіг строків давності (статті 49 і 80 КК), звільнення особи від кримінальної відповідальності (статті 45 - 48), видання акта амністії або помилування (статті 85 - 87).

Кримінальна відповідальність протікає в рамках кримінально-правових відносин, проте їх часові межі є різними. Так, кримінальна відповідальність виникає з моменту набрання обвинувальним вироком суду законної сили і закінчується, за загальним правилом, моментом припинення відбування покарання. Це положення підтверджується відповідним рішенням Конституційного Суду України від 27 жовтня 1999 р., яким дано офіційне тлумачення ч. 3 ст. 80 Конституції України (справа про депутатську недоторканність), кримінальна відповідальність настає з моменту набрання обвинувальним вироком суду законної сили.

В різний спосіб визначають і закінчення кримінальної відповідальності:

- 1) момент припинення пов'язується із закінченням кримінально-правових відносин;
- 2) із відбуттям покарання;
- 3) із моментом погашення або зняття судимості.

Однак якщо під кримінальною відповідальністю розуміти зазнавання засудженим обмежень своїх прав і свобод, покладених на нього спеціальними органами держави, то очевидно, що кримінальна відповідальність має місце лише протягом часу відбування призначеного судом покарання.

Отже, момент припинення такого відбування покарання і визначає кінцевий момент кримінальної відповідальності. Після цього особа, за загальним правилом, знаходиться ще в статусі такої, яка має судимість, що тягне за собою певні загальногромадянські і кримінально-правові наслідки (ст. 88 КК).

3. Форми реалізації кримінальної відповідальності

Зміст кримінальної відповідальності, а відповідно, і її обсяг може бути різним залежно від того, чи поєднується державний осуд особи, яка вчинила кримінальне правопорушення, з конкретним заходом кримінально-правового впливу, а якщо поєднується, то з яким саме заходом.

Конкретний зміст кримінальної відповідальності, зумовлений зазначеними обставинами, є підставою виділення окремих її форм. Розгляд взаємозв'язку кримінально-правових відносин і кримінальної відповідальності дозволяє

зробити висновок про те, що кримінальна відповідальність може бути реалізована в таких трьох формах.

Першою формою є засудження винного, виражене в обвинувальному вирокі суду, не пов'язане з призначенням йому кримінального покарання. Так, відповідно до ч. 4 ст. 74 КК особа, яка вчинила кримінальний проступок або нетяжкий злочин, крім корупційних кримінальних правопорушень, може бути за вирокі суду звільнена від покарання, якщо буде визнано, що з урахуванням бездоганної поведінки і сумлінного ставлення до праці цю особу на час розгляду справи в суді не можна вважати суспільно небезпечною.

Другою формою реалізації кримінальної відповідальності є засудження особи, поєднане з призначенням їй конкретної міри покарання, від реального відбування якого вона звільняється. Так, відповідно до ч. 1 ст. 75 КК, якщо суд, крім випадків засудження за корупційне кримінальне правопорушення, при призначенні покарання у виді виправних робіт, службового обмеження для військовослужбовців, обмеження волі, а також позбавлення волі на строк не більше п'яти років, враховуючи тяжкість кримінального правопорушення, особу винного та інші обставини справи, дійде висновку про можливість виправлення засудженого без відбування покарання, він може прийняти рішення про звільнення від відбування покарання з випробуванням.

Третьою, найбільш типовою формою реалізації кримінальної відповідальності є відбування призначеного винному судом покарання (наприклад, відбування покарання у виді позбавлення волі на певний строк).

Останні дві форми реалізації кримінальної відповідальності створюють у особи судимість як правовий наслідок засудження її до певної міри покарання. Разом з тим судимість має свої межі, зазначені в статтях 89 і 90 КК, які визначають межі кримінально-правових відносин. Тому момент погашення або зняття судимості свідчить про припинення кримінально-правових відносин.

4. Підстави кримінальної відповідальності

Відповідно до ч. 1 ст. 2 КК України «підставою кримінальної відповідальності є вчинення особою суспільно небезпечного діяння, яке містить склад кримінального правопорушення, передбаченого цим Кодексом». У цьому положенні закону міститься відповідь на питання про те, на якій підставі особа підлягає кримінальній відповідальності. Як видно з тексту закону, в межах єдиної підстави кримінальної відповідальності можна виділити фактичну та юридичну (правову) сторони.

Фактична сторона – це вчинення в реальній дійсності суспільно небезпечного діяння, а юридична сторона – це передбачення такого діяння у відповідному складі кримінального правопорушення, що міститься в КК України. Тобто підставою кримінальної відповідальності є встановлення повної відповідності фактичної та юридичної (правової) сторін вчиненого. Якщо такої

відповідності немає, то немає і підстави кримінальної відповідальності. При цьому також слід мати на увазі, що кримінальна відповідальність – це реакція держави на вчинене особою кримінальне правопорушення, яка знаходить своє вираження в обвинувальному вирокі суду, оскільки згідно з ч. 2 ст. 2 КК «особа вважається невинуватою у вчиненні кримінального правопорушення і не може бути піддана кримінальному покаранню, доки її вину не буде доведено в законному порядку і встановлено обвинувальним вироком суду».

Таким чином, в межах єдиної підстави кримінальної відповідальності слід розрізняти також матеріальний та процесуальний аспекти (компоненти), де матеріальний аспект (компонент), передбачений ч. 1 ст. 2 КК, має фактичну та юридичну сторони, а процесуальний аспект (компонент), передбачений ч. 2 ст. 2 КК, має вигляд обвинувального вироку суду.